

Pesten is kindermishandeling

OVER DAT ZOGENAAMD ONSCHULDIGE GEDRAG DAT PESTEN HEET

ROB GOMMANS
robkommans@msn.com

INLEIDING

Pesten en kindermishandeling. Twee begrippen die zo op het eerste oog wellicht niet samengaan. Als we het over kindermishandeling hebben, denken we vaak aan volwassenen, vaak ouders, die hun kinderen mishandelen. Zelden veronderstellen we dat het gedrag dat kinderen onder elkaar vertonen ook de vormen en de ernst van kindermishandeling kan aannemen. In mijn betoog ga ik duidelijk maken dat dit gedrag soms wel degelijk onder de noemer kindermishandeling mag én moet vallen. Ik ga duidelijk maken dat de hoofdkenmerken en de gevolgen van pesten grote overeenkomsten vertonen met de belangrijkste kenmerken en gevolgen van kindermishandeling. De overeenkomsten zijn, zo zullen we zien, groter dan de verschillen. Hoe belangrijk het ook is om dit te beseffen en hoe zinvol het ook zou zijn als we het eens worden over deze gelijkenissen tussen pesten en kindermishandeling, dan nog zijn we er naar mijn mening niet. Uiteindelijk moeten we namelijk juist af van het idee dat pesten "slechts" gelijkenissen vertoont met kindermishandeling. Pesten is niet *min of meer gelijk* aan kindermishandeling, pesten *is* kindermishandeling.

Net als kindermishandeling heeft het fenomeen pesten niets goeds in zich. Het dient geen enkel pedagogisch doel. Het maakt kinderen niet weerbaarder, het zorgt er niet voor dat kinderen leren elkaars grenzen te (h)erkennen, het maakt slachtoffers niet assertiever, et cetera. Het is uitsluitend schadelijk. De invloed die pesten heeft op de cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling en op de persoonlijkheidsontwikkeling is groot te noemen. En dan heb ik het niet alleen over de ontwikkeling van de gepeste. Ook de pester en de zwijgende middengroep lopen schade op. Sterker nog, ook de leerkracht, de school en mogelijk zelfs de buurt, wijk of maatschappij heeft "last" van het probleem. Bijkomend aspect is dat pesten voornamelijk plaatsvindt in de (vroeg)adolescentie, waarin bijvoorbeeld de ontwikkeling van een eigen identiteit en een positief zelfbeeld centraal staan (Van Beemen, 2001). Een periode van vergelijken en vergeleken worden. Het is een periode waarin volgens Langeveld (1989) de afhankelijkheid steeds meer afneemt en de zelfstandigheid steeds meer toeneemt. Het is een periode waarin het kind iemand wil zijn en wil worden en waarin zelfverantwoordelijke zelfbepaling langzaam gestalte moet krijgen (Langeveld, 1989). Het is in deze periode dat pesten een grote negatieve invloed kan hebben op de ontwikkeling van een stabiele identiteit, een positief zelfbeeld en het noodzakelijke zelfvertrouwen om tot die zelfverantwoordelijke zelfbepaling te komen. Het is verder ook een periode waarin het kind steeds meer te maken krijgt met socialiserende instanties, zoals de school. Kinderen leren hier zich sociaal te gedragen in voor hen relevante groepen, waardoor op den duur sociaal wenselijk gedrag (hopelijk) geïnternaliseerd wordt (Hoeksema & Van der Werf, 2004). We kunnen stellen dat de gevolgen van pesten juist in deze periode en binnen deze zogenaamde socialiserende instanties het grootst zijn.

Pesten is, net als kindermishandeling, van alle tijden. Het is onterecht om te stellen dat pesten iets van de laatste tijd zou zijn. Echter, structurele aandacht voor pesten en zicht op de gevolgen van pesten zijn fenomenen van recentere datum. In 1991 werd pas voor het eerst een groot onderzoek naar pesten in het Nederlandse onderwijs uitgevoerd (Baeten & Van Hest, 2002). Sindsdien zijn veel scholen serieus aan de slag gegaan met het voorkomen en bestrijden van pestgedrag en het stimuleren van een respectvol, veilig en pedagogisch schoolklimaat. Vanuit de socialisatietheorie is deze toegenomen aandacht voor pesten zeer welkom en zeer noodzakelijk te noemen, vooral binnen een socialiserend instituut als de school, waarin de juiste waarden en normen (bijvoorbeeld in de omgang met elkaar) aan grote groepen kinderen overgedragen kunnen én moeten worden (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Ondanks alle inspanningen moeten we helaas constateren dat er op dit moment, 10-15 jaar later, nog altijd te veel gepest wordt (Baeten & Van Hest, 2002). Het probleem is hardnekkig en met alle aandacht en interventies niet of onvoldoende opgelost cq. verminderd. Pesten is dus, net als kindermishandeling, géén probleem van voorbijgaande aard, maar een probleem dat continue de nodige aandacht zal behoeven.

Alvorens ik specifiek in gaan op bovengenoemde stelling dat pesten kindermishandeling is, zal ik eerst twee relevante begrippen die in dit betoog gebruikt worden nader omschrijven. Daarna zal ik iets vertellen over de uitingsvormen van pesten,

over de oorzaken en gevolgen van pesten en over de psychologische mechanismen die een rol spelen in het ontstaan en voortduren van een pestprobleem. Kennis van deze aspecten is belangrijk om de overeenkomsten tussen pesten en kindermishandeling duidelijk te kunnen maken. Ik moet daarbij opmerken dat ik met de informatie over pesten niet beoog compleet te zijn. Uitsluitend de informatie over pesten welke relevant is in het kader van dit betoog zal ik noemen.

WAT IS PESTEN?

In de literatuur bestaan er verschillende definities voor pesten. Alle definities zijn in meer of mindere mate aan elkaar gelijk. Om tot een algemene definitie van pesten te komen heb ik een aantal definities samengevoegd tot één algemene definitie. Deze algemene definitie is voornamelijk gebaseerd op de definities van Olweus (1992) en Van der Meer (2002). Pesten is:

Het, in meer of mindere mate berekend en doelbewust, herhaaldelijk en langdurig uitoefenen van directe en/of indirecte psychische, fysieke en/of seksuele agressie door één leerling of groep leerlingen, gericht op één uitgekozen leerling of groep leerlingen, die niet (meer) in staat is/zijn zichzelf te verdedigen en waarbij duidelijk sprake is van een verstoorde machtsverhouding tussen beide partijen, met als doel die leerling of groep leerlingen materiële en/of immateriële schade te berokkenen.

In bovengenoemde definitie komen duidelijk de drie hoofdkenmerken van pesten naar voren. Op de eerste plaats is een hoofdkenmerk van pesten de psychologische, fysieke en/of seksuele agressie gericht op een andere persoon, met het doel hem of haar schade te berokkenen, pijn te doen, te kwetsen, te kleineren, belachelijk of onzeker te maken, het gevoel te geven waardeloos te zijn, et cetera (Olweus, 1992; Deboutte & Schelstraete, 2000; Van Dugteren, 2004). Pesten is (tot op zekere hoogte) berekend en doelbewust. Het slachtoffer wordt uitgezocht en de rol van dader en slachtoffer wordt meestal door dezelfde kinderen vervuld (Van Dugteren, 2004). Pesten is niet onschuldig of vriendschappelijk (Deboutte & Schelstraete, 2000), maar onaangenaam, bedreigend en onaanvaardbaar. Het gaat niet om zogenaamd *onprettig* gedrag, maar om *onduldbaar en normoverschrijdend* gedrag, dat om oplossingen van verantwoordelijke instantie vraagt (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Het risico om blijvende psychologische en/of fysieke schade op te lopen is reëel (Van der Meer, 2002).

Een ander hoofdkenmerk van pesten is het systematische en langdurige karakter van het fenomeen. We hebben het bij pesten niet over incidentele gevallen of spontane acties zoals dat bij plagen het geval is, maar over het stelselmatig "lastig vallen" van een ander. Het pesten vindt veelal plaats gedurende een langere tijd, soms zelfs een jaar of langer achter elkaar en elke dag of zelfs meerdere keren per dag opnieuw (Van Dugteren, 2004). Pesten wordt als zeer bedreigend ervaren (Van Dugteren, 2004), mede doordat het slachtoffer er zich niet of onvoldoende aan kan onttrekken en doordat het met een grote regelmaat gebeurt.

Een derde en laatste hoofdkenmerk van pesten is dat er sprake is van machtsongelijkheid. De pester en de gepeste staan niet op gelijke voet (Deboutte & Schelstraete, 2000). De pester is de meerdere en de gepeste de onderdaan. Van der Meer (2002) spreekt in dit geval over de spreekwoordelijke winnaar en verliezer. In de literatuur wordt in dit kader ook veelal gesproken over de agressor en de zondebok (Van der Meer, 1988; Mooij, 1992). De zondebok is sociaal niet of minder aanvaard in de groep en staat hulpeloos en weerloos tegenover de agressor (Mooij, 1992). De gepeste beschikt niet (meer) over voldoende mogelijkheden om zichzelf te verdedigen, voor zichzelf op te komen en/of het pesten te doen stoppen (Van der Meer, 2002). Zoals we nog in de paragraaf over uitingsvormen van pesten zullen lezen, is pesten volgens de socialisatietheorie duidelijk een vorm van sociale controle (Hoeksema & Van der Werf, 2004).

WAT IS KINDERMISHANDELING?

Ook voor kindermishandeling kunnen in de literatuur verschillende definities gevonden worden. Volgens de Wet op de Jeugdzorg (2005) is kindermishandeling:

Elke vorm van voor een minderjarige bedreigende of gewelddadige interactie van fysieke, psychische of seksuele aard, die de ouders of andere personen ten opzichte van wie de minderjarige in een relatie van afhankelijkheid of van onvrijheid staat, actief of passief opdringen, waardoor ernstige schade wordt berokkend of dreigt te worden berokkend aan de minderjarige in de vorm van fysiek of psychisch letsel.

Onder deze definitie valt fysieke mishandeling, psychische mishandeling, seksueel misbruik en confrontaties met huiselijk geweld. Door de toevoeging "passief opdringen" valt ook verwaarlozing onder het begrip kindermishandeling. Het draait bij kindermishandeling niet om *onprettig* of *onduldbaar* gedrag, maar om *onwettig* gedrag. Gedrag dat volgens de wet verboden is en waarbij zowel verantwoordelijke instanties als de overheid in actie moeten komen (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Kindermishandeling is wat Langeveld (1989) waarschijnlijk een *zedelijk onaanvaardbare verhouding* tussen volwassenen en kinderen zou noemen, waarin *opvoedingsschade* besloten ligt.

Vanuit Görtzen's optiek (1984) kan kindermishandeling wellicht gezien worden als pedagogische ambities. Kindermishandeling wordt dan gerechtvaardigd vanuit de hartstocht om kinderen te beïnvloeden en te veranderen en vanuit de eerzucht van de ouders. Het groeiende verzet van het kind tegen de bemoeienis en het permanente toezicht van ouders vraagt weer op zijn beurt om zwaarder pedagogisch ingrijpen, waaronder mogelijk (nog meer) kindermishandeling. Daarnaast kan het gebruik van geweld in de opvoeding ook versterkt worden door een gebrek aan vertrouwen in (de natuurlijke ontwikkeling van) het kind zelf (Görtzen, 1984). Het zogenaamd met "harde hand opvoeden" wordt dan als noodzakelijk gezien. Langeveld (1989) noemt deze ontoereikende opvoedingspogingen "kindermennerij": het min of meer dresseren van kinderen, waarbij de mens in het kind geweld aan gedaan wordt. Verder kunnen ook eigen opvoedingservaringen van de opvoeder het gebruik van geweld in de opvoeding versterken, bijvoorbeeld doordat de opvoeder het kind als afweermechanisme gebruikt voor iets wat het kind is of mag zijn, wat de opvoeder altijd al heeft willen zijn, maar nooit heeft kunnen of mogen zijn in zijn eigen jeugd (Görtzen, 1984). Frustraties over de tekortkomingen in zijn eigen jeugd botviert de opvoeder op het kind.

Verwaarlozing betekent dat kinderen niet de (fysieke) zorg, (emotionele en pedagogische) aandacht en toezicht krijgen die ze minimaal nodig hebben om psychisch gezond op te groeien (Hermanns, Öry & Schrijvers, 2005). Bij lichamelijke verwaarlozing komen ouders/opvoeders langdurig onvoldoende tegemoet aan de lichamelijke basisbehoeften van het kind (Expertisecentrum Kindermishandeling, n.d.). Van psychische verwaarlozing is sprake wanneer een kind systematisch geen aandacht of genegenheid krijgt. Anders gezegd, een kind wordt psychische verwaarloosd als het verstoken blijft van bewust opvoedend gedrag van de opvoeder gericht op het bereiken van opvoedingsdoelen (Langeveld, 1989).

Fysieke mishandeling is het uitoefenen van geweld tegen kinderen of jongeren. Er is sprake van lichamelijke kindermishandeling als de ouder lichamelijk geweld tegen het kind gebruikt zoals slaan, schoppen, bijten, knijpen, krabben, het toebrengen van brandwonden of laten vallen (Expertisecentrum Kindermishandeling, n.d.).

Psychische mishandeling is het door gedrag en bejegening beschadigen van de persoonlijkheidsontwikkeling van het kind (Hermanns, Öry & Schrijvers, 2005). Bij psychische mishandeling heeft de ouder een houding tegenover het kind die het kind in angst en onzekerheid doet leven. Die houding uit zich bijvoorbeeld in verbaal geweld: het kind wordt regelmatig uitgescholden, het krijgt herhaaldelijk te horen dat het niet gewenst is of de ouder dicht het kind alleen maar stomiteiten toe (Expertisecentrum Kindermishandeling, n.d.). Het mag duidelijk zijn dat in een dergelijke situatie niet de gunstige omgang tussen opvoeder en kind ontstaat, waarin een effectieve opvoeding gestalte kan krijgen (Langeveld, 1989).

Bij seksueel misbruik gaat het om alle seksuele aanrakingen van en contacten tussen een volwassene bij een kind. In ruime zin valt ook het gedwongen toekijken bij masturbatie van een volwassene of seks tussen volwassenen onder de definitie. Het gaat hier om handelingen die tegen de zin zijn van het kind of die het kind door lichamelijk of relationeel overwicht, emotionele druk, dwang of geweld niet kan weigeren (Wolzak, 2001).

Onder confrontaties met huiselijk geweld bedoelen we dat een kind op de een of andere manier getuige is van, betrokken is bij of op de hoogte is van geweld in of rond het gezin (Osofsky in Hermanns, Öry & Schrijvers, 2005). De effecten van confrontatie met huiselijk geweld zijn vaak even negatief als de gevolgen van mishandeling van het kind zelf (idem).

UITINGSVORMEN VAN PESTEN

In de definitie van pesten is een onderscheid gemaakt tussen fysiek, verbaal en seksueel geweld. Het heeft weinig zin om voor iedere categorie een opsomming te geven van de zéér gevarieerde uitingsvormen. Waar ik in dit hoofdstuk wel nader op in wil gaan is het onderscheid dat Olweus (1992) in zijn publicatie maakt tussen direct en indirect pesten.

Direct pesten gebeurt met relatief openlijke aanvallen op het slachtoffer. Denk daarbij, naast verbaal, fysiek en seksueel geweld jegens het slachtoffer, ook aan het slachtoffer dwingen bepaalde opdrachten uit te voeren of diensten te leveren, het stalken of achtervolgen van het slachtoffer, het vernielen of ontfutselen van eigendommen, het afpersen van het slachtoffer, et cetera. Indirect pesten is een minder opvallende, subtiele vorm van pesten, die vaak niet opgemerkt wordt door leerkrachten en/of ouders. Vormen van indirect pesten zijn bijvoorbeeld sociale isolatie, het slachtoffer uitsluiten van de groep, het doodzwijgen of negeren van het slachtoffer, zorgen dat het slachtoffer vrienden kwijtraakt, roddelen over het slachtoffer of het slachtoffer zwartmaken.

De ene vorm is vanzelfsprekend niet minder erg dan de andere. Daarbij komen beide vormen ook vaak gelijktijdig voor, waardoor mogelijk milde vormen van direct pesten die aan de oppervlakte liggen omstanders doet vermoeden dat het allemaal wel meevalt, terwijl er onder water gelijktijdig allerlei ernstige vormen van indirect pesten plaatsvinden. Beide vormen van pesten kunnen volgens de socialisatietheorie als vormen van sociale controle beschouwd worden (Hoeksema & Van der Werf, 2004). De pesters (de heersende partij) zorgen ervoor dat hun waarden en normen binnen de groep blijven gelden, door de slachtoffers (de onderdrukte partij) te pesten vanwege hun afwijkingen op de geldende normen en door de zwijgende middengroep angst in te boezemen ("Hou je aan de geldende normen, want anders...").

OORZAKEN VAN PESTEN

Een klimaat waarin geweld jegens kinderen kan gedijen, ontstaat niet zomaar. Allerlei factoren moeten als puzzelstukjes in elkaar vallen en in wisselwerking met elkaar treden, eer een dergelijke situatie ontstaat. In grote lijnen kunnen deze factoren in drie categorieën onderverdeeld worden. Op de eerste plaats zijn dat de persoonlijkheids- en gedragskenmerken van kinderen. Deze kenmerken verhogen het risico voor kinderen om slachtoffer of dader te worden. Op de tweede plaats spelen externe omgevingsfactoren een belangrijke rol in het ontstaan van een gewelddadig klimaat. De belangrijkste externe omgevingsfactor is opvoeding, maar ook sociodemografische condities en andere factoren kunnen het gebruik van geweld stimuleren. Op de derde en laatste plaats moeten verder nog interne omgevingsfactoren aanwezig zijn om een gewelddadig klimaat te laten ontstaan. Met interne omgevingsfactoren bedoel ik factoren die zich binnen de groep afspelen, zoals sociale processen (omgang met elkaar), groepsdynamische processen (groepsdruk, anonimiteit, in- en outgroepen), het gedrag van de leerkracht, et cetera. Vaak zijn het factoren die zorgen voor een klimaat waarin het gebruik van geweld effectief is en getolereerd wordt.

Opvoeding

Olweus (1992) noemt een vijftal factoren in de opvoeding die van belang zijn en die het risico op het later gebruiken van geweld door het kind jegens anderen kunnen verhogen: (1) een negatieve grondhouding, gekarakteriseerd door een gebrek aan warmte en betrokkenheid, van de ouders ten opzichte van het kind, (2) de mate waarin agressief gedrag van het kind door de ouders toegestaan wordt, (3) de mate waarin machtsmiddelen in de opvoeding gebruikt worden, (4) de mate waarin de ouders toezicht houden op het kind en (5) de mate waarin er problemen binnen het gezin spelen. In dergelijke situaties wordt aan een aantal belangrijke eigenschappen van goede opvoeding in Langeveld's optiek niet of nauwelijks voldaan, waaronder het nemen van opvoederverantwoordelijkheid, het fungeren als effectief middel en goed voorbeeld in de opvoeding, het winnen van het vertrouwen van de opvoedeling in het opvoedend handelen, het overdragen van de juiste waarden en het aangaan van omgang met het kind teneinde opvoeding plaats te laten vinden (Langeveld, 1989).

Leefomgeving

In het onderzoek van Junger-Tas & Van Kesteren (1999) is een zeer sterke samenhang gevonden tussen bepaalde negatieve eigenschappen in de leefomgeving en de mate waarin kinderen anderen pesten. In "slechte" buurten en wijken, gekenmerkt door een hoge frequentie vandalisme, drugsgebruik, criminaliteit en geweld, is het aantal kinderen die pesten twee keer zo groot (15,5% versus 33%). Naast de school als socialiserend instituut is ook deze leefomgeving een bron voor socialisatie (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Een leefomgeving zoals hierboven beschreven kan echter nooit een *gunstige* bron voor socialisatie genoemd worden, omdat in een dergelijke leefomgeving waarschijnlijk niet de juiste waarden en normen overgedragen worden en niet het juiste sociale (wenselijke) gedrag geleerd wordt. Het resultaat van het onderzoek van Junger-Tas & Van Kesteren wordt bevestigd door Van der Meer (2002), die stelt dat de mate waarin kinderen blootstaan aan geweld (binnen het gezin maar ook daarbuiten) een belangrijke invloed heeft op de mate waarin kinderen zelf geweld gebruiken. Olweus (1992) heeft het in dit verband over agressieopwekkende factoren in de buurt.

Verstoord evenwicht

Een andere oorzaak van geweld op school is volgens Van der Meer (2000) een verstoord evenwicht (crisis). Het evenwicht in de groep is verstoord door bijvoorbeeld slechte relaties tussen groepsleden, een strijd om de macht, jaloezie, afgunst, autoritair gedrag, machtsmisbruik of onmacht om met macht om te gaan door de leerkracht. Een verstoord evenwicht kan leiden tot bepaalde rolconflicten, waarbij de direct betrokkenen niet meer hun vertrouwde rollen kunnen of mogen "spelen" (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Een dergelijke verstoring kan vervolgens leiden tot frustratie, zolang het evenwicht en de vertrouwde rollen niet in ere hersteld zijn. Deze frustratie kan vervolgens leiden tot agressie, als de bron van frustratie niet kan worden weggenomen of als de leerlingen hun frustratie niet op een andere creatieve manier kwijt kunnen. De opgewekte agressie kan vervolgens op een positieve manier geuit worden, bijvoorbeeld in een sport of in een andere buitenschoolse activiteit. Indien hier niet de mogelijkheden voor gevonden worden, dan zal de agressie zich uiteindelijk op een negatieve manier uiten, bijvoorbeeld door geweld te gebruiken jegens anderen.

GEVOLGEN VAN PESTEN

Pesten is op de eerste plaats natuurlijk een probleem voor het kind dat gepest wordt. Pesten heeft onder andere een negatieve invloed op de ontwikkeling van een stabiele identiteit (niet geaccepteerd voelen, nergens bijhoren) en een positief zelfbeeld (minderwaardig, incompetent voelen). Verder is het niet bevorderlijk voor zijn of haar zelfvertrouwen. De gepeste kan op den duur of op latere leeftijd, bijvoorbeeld faalangstig worden, anderen personen gaan wantrouwen, moeite hebben met het aangaan van relaties, psychosomatische klachten krijgen, depressief worden, een negatief zelfbeeld ontwikkelen, overwegen zich van het leven te beroven en/of zichzelf daadwerkelijk van het leven beroven (Van der Meer, n.d.).

Niet alleen de gepeste ondervindt last van het pesten. Ook de pester, de zwijgende middengroep (de rest van de klas of groep), de leerkracht, de school en mogelijk zelfs de buurt, wijk of maatschappij heeft een probleem. De pester die niet gecorrigeerd wordt leert dat zijn gedrag geaccepteerd wordt en effect heeft. Hij of zij kopieert zijn negatieve gedrag naar andere contexten (school, werk, gezin, hobby) en ontwikkelt zo een problematische interactiestijl en een agressieve persoonlijkheidsstructuur (Van der Meer, 1991) die door de maatschappij niet geaccepteerd zal worden. Het gevolg is meer problemen en een grote kans om in het criminele circuit terecht te komen (Van der Meer, n.d.). De zwijgende middengroep leert door het niet corrigeren van de pester dat pesten effect heeft en niet te stoppen is. Ze ervaren dat machtsmisbruik geoorloofd is en niet bestreden wordt en zullen hierdoor geen duidelijke stelling (durven) in te nemen tegen machtsmisbruik of geweld binnen de klas, de school, het werk, het gezin of in de maatschappij (idem). Ook zij ontwikkelen hiermee een negatieve interactiestijl, waar de maatschappij eveneens niet bij gebaat is.

De gevolgen van pesten zijn vergelijkbaar met de gevolgen van kindermishandeling (Van der Meer, 2002; Fekkes, 2005). Als kinderen langdurig gepest worden, heeft dit een blijvende invloed op hun persoonlijkheidsstructuur (Van der Meer, 1991; De Meyer, Heurckmans & Vanbilloen, 1995). Van der Meer (2002) stelt verder dat er naar de gevolgen nog maar weinig onderzoek verricht is. Uit de beperkte resultaten die beschikbaar zijn mag wel de conclusie getrokken worden dat pesten ernstige gevolgen kan hebben. Meer onderzoek is echter nodig om het inzicht in de gevolgen van pesten te vergroten.

PSYCHOLOGISCH MECHANISMEN BIJ PESTEN

Naast de eerder genoemde oorzaken spelen vaak ook psychologische mechanismen een rol in het veroorzaken en/of versterken van geweld op school. Het zijn psychologische mechanismen die zich in allerlei situaties in de omgang tussen mensen voordoen en die dus niet alleen op school van toepassing zijn. We kunnen vier psychologische mechanismen onderscheiden: het zondebokfenomeen, de samenzwering om te zwijgen, het omstanderdilemma en het slachtoffer de schuld geven (Van der Meer, 2002). In het kader van dit betoog zal ik drie psychologische mechanismen nader toelichten.

Zondebokfenomeen

Het zondebokfenomeen is de projectie van frustratie of boosheid van de ene persoon (dader) op een andere persoon (slachtoffer), waarbij die andere persoon niet de oorzaak van de frustratie of de boosheid is. Volgens Van der Meer (2002) luidt de definitie van het zondebokfenomeen:

De overdracht van vijandig gedrag op een onschuldig en hulpeloos slachtoffer, wanneer en omdat de eigenlijke bron van frustratie niet aanwezig is of om andere redenen niet kan worden aangevallen.

We kunnen ons hier allemaal denk ik wel iets bij voorstellen. Neem bijvoorbeeld een leerling die gefrustreerd is omdat hij straf gekregen heeft en deze frustratie afreageert op een onschuldige andere leerling. Of de leerkracht die ruzie met zijn vrouw gehad heeft en daardoor zijn frustraties op één van zijn leerlingen afreageert. Of de leerling die jaloers is op een andere leerling vanwege zijn nieuwe, mooie, dure schoenen, die hij zelf ook had willen hebben. Vaak is dit onbewust het zwakke, drukke, vervelende, of anderszins opvallende/afwijkende kind in de groep (de zondebok), die als het ware de nodige aanleiding geeft om de frustraties te kunnen uiten. Zeg maar de spreekwoordelijke druppel die de emmer doet overlopen. Het zondebokfenomeen is naast een groepsverschijnsel (thuis, school, werk, club), ook een maatschappelijk verschijnsel (kindermishandeling, seksueel misbruik). Een verstoord evenwicht (Van der Meer, 2000) speelt in dit mechanisme een belangrijke rol (zie de paragraaf oorzaken van pesten). Frustratie leidt tot agressie, agressie leidt tot de drang om die agressie te uiten en de drang om die agressie te uiten leidt tot het zoeken en vinden van een (gemakkelijk) slachtoffer (de zondebok). Ook dit psychologisch mechanisme speelt bij de eerder genoemde eigen opvoedingservaringen een rol, waarbij de opvoeder zijn frustraties over de tekortkomingen in zijn eigen jeugd botviert op het kind (Görtzen, 1984).

Samenzwering om te zwijgen

Dit psychologisch mechanisme is afkomstig uit de literatuur over kindermishandeling (*the conspiracy of silence*) en speelt bij kindermishandeling vaak een grote rol. In feite wordt met dit mechanisme het taboe op klikken of "de vuile was buiten hangen" bedoeld. Iedereen in de groep wordt geacht te zwijgen over het pesten, iedereen wordt geacht zich aan zijn rol te houden als slachtoffer of buitenstaander (Hoeksema & Van der Werf, 2004) en doet dit meestal ook uit angst om zelf gepest te worden of uit angst om anderszins gestraft te worden voor het klikken.

Het slachtoffer de schuld geven

De mens is geneigd om slachtoffers van geweld (een gedeelte van) de schuld te geven (*blaming the victim*). Men probeert voor zichzelf het gedrag van de dader te verklaren, door te veronderstellen dat het slachtoffer vast iets gedaan heeft wat het gedrag van de dader (gedeeltelijk) rechtvaardigt. Het "eigen schuld dikke bult" principe. In de opvoeding gaat dit psychologisch mechanisme vaak gepaard met een gebrek aan vertrouwen in het kind, waardoor het gebruiken van geweld in de opvoeding soms als noodzakelijk gezien wordt en mogelijk de vormen aanneemt van kindermishandeling (Görtzen, 1984). Dit psychologische mechanisme is gebaseerd op het geloof in een rechtvaardige wereld (*just world-hypothesis*), waarbij men er vanuit gaat dat iedereen krijgt wat hij of zij verdient. Op deze manier proberen we de wereld om ons heen te verklaren en met bepaalde negatieve fenomenen daarin om te gaan. Als we uitgaan van dit principe helpt ons dat immers bij het verminderen van de angst om ooit zelf slachtoffer te worden ("Je krijgt wat je verdient, en ik heb niks gedaan waarom ik gepest zou kunnen worden en dus wordt ik niet gepest."). Dit mechanisme speelt niet alleen in het hoofd van de omstanders, maar ook in het hoofd van de dader én van het slachtoffer een rol. Daders proberen op deze manier hun gedrag voor henzelf te rechtvaardigen en slachtoffers denken hierdoor inderdaad dat zijzelf de aanleiding voor het pesten gegeven hebben en dat anderen inderdaad het recht hebben hen zo te behandelen.

OVEREENKOMSTEN TUSSEN PESTEN EN KINDERMISHANDELING

In de voorgaande hoofdstukken heeft u kunnen lezen wat pesten en kindermishandeling nu precies inhoudt. In deze paragraaf zal ik pesten en kindermishandeling op een aantal aspecten met elkaar vergelijken en daarmee de overeenkomsten tussen beide duidelijk maken. Ik zal dit indien nodig onderbouwen met een verwijzing naar de literatuur. In veel gevallen zal echter logisch redeneren voldoende zijn om de overeenkomst aan te duiden.

Een vergelijking in definities

In de definitie van pesten zagen we heel duidelijk drie hoofdkenmerken van pesten naar voren komen. Deze zijn: (1) de agressie gericht op een ander, (2) het systematische en langdurig karakter en (3) de machtsongelijkheid tussen pester en gepeste. Als we deze hoofdkenmerken vergelijken met de definitie van kindermishandeling dan moeten we tot de conclusie komen dat deze grotendeels overeenkomen.

Ook bij kindermishandeling is sprake van agressie gericht op een ander, namelijk agressie van de ouder gericht op het kind. Verder is ook bij kindermishandeling duidelijk sprake van een machtsongelijkheid tussen dader en slachtoffer, net als bij pesten. Het kind (slachtoffer) staat immers in een relatie van afhankelijkheid of van onvrijheid ten opzichte van de ouder (dader). Net als bij pesten wordt kindermishandeling als zeer bedreigend ervaren en is het slachtoffer niet of onvoldoende in staat zich aan de mishandeling te onttrekken.

Het enige hoofdkenmerk dat niet in de definitie van kindermishandeling naar voren komt is het systematische en langdurige karakter van de geuite agressie. Dit kenmerk wordt echter wel impliciet in alledaagse definities en opvattingen over kindermishandeling genoemd. Ook bij kindermishandeling is het immers vaak zo dat de mishandeling systematisch en gedurende een lange tijd plaatsvindt. Naar mijn mening zou dit kenmerk dus ook aan de definitie van kindermishandeling toegevoegd moeten worden.

Overeenkomsten in uitingsvormen

Als we de uitingsvormen van pesten vergelijken met kindermishandeling dan kunnen we ook uit deze vergelijking belangrijke overeenkomsten afleiden. Allereerst komen ook bij kindermishandeling vaak beide vormen van agressie (direct en indirect) gelijktijdig voor. Verder komen de eigenschappen van direct pesten overeen met fysieke en psychische mishandeling en seksueel misbruik. Zowel bij pesten als bij kindermishandeling hebben we het over relatief openlijke aanvallen van verbale, fysieke of seksuele aard op het slachtoffer. In de definities en vele praktijkvoorbeelden die in de gebruikte literatuur genoemd worden kan geen noemenswaardig verschil ontdekt worden in ernst tussen pesten en kindermishandeling. De openlijke aanvallen van direct pesten mogen dus niet per definitie als minder ernstig beschouwd worden dan de openlijke aanvallen van kindermishandeling. Hoogstens dat de locatie (thuis waar het eigenlijk veilig hoort te zijn), de relatie met de dader (de ouder die je eigenlijk moet beschermen en waar het kind vertrouwen in moet hebben) en de frequentie (vaker en intensiever dan bij pesten) maken dat kindermishandeling ernstiger is dan pesten, maar daarmee is nog niet gezegd dat pesten géén kindermishandeling is.

Tot slot kunnen we de vormen van indirect pesten volgens de definitie van kindermishandeling vergelijken met psychische mishandeling en verwaarlozing. Denk dan bijvoorbeeld aan het kind afwijzen of uitstoten uit het gezin door het kind geen affectie te tonen, hem of haar buiten gezinsactiviteiten te houden, de vaardigheden van het kind niet te erkennen, het recht op autonomie en zelfbeschikking bij adolescenten te weigeren, et cetera (Rensen, 1990). Baeten & Willems (2004) noemen in hun publicatie een aantal emotionele basisbehoeften waaraan in de opvoeding tegemoet gekomen moet worden. Eén van deze basisbehoeften, namelijk de behoefte aan acceptatie, respect en positieve bejegening waardoor het kind iemand kan zijn en kan worden (Langeveld, 1989), is duidelijk een basisbehoefte die zowel bij indirect pesten (in de groep) als bij psychische mishandeling en verwaarlozing (in de opvoeding) geweld aan gedaan wordt.

Gemeenschappelijke oorzaken

Pesten en kindermishandeling delen een aantal gemeenschappelijke oorzaken. Ook bij kindermishandeling spelen bijvoorbeeld persoonlijkheids- en gedragskenmerken van zowel dader als slachtoffer een rol. Als vader bijvoorbeeld erg autoritair en affectief onderkoeld opgevoed is en zichzelf als "geslaagd" beschouwd dankzij deze harde opvoeding, dan is het voor vader moeilijk om het in de opvoeding van zijn eigen kinderen anders te zien. Zijn eigen opvoedingservaringen bepalen dan in grote mate zijn pedagogisch handelen, omdat hij andere, geweldloze manieren van opvoeding niet geleerd heeft (Görtzen, 1984). Zijn gevoelige zontje dat door moeder uit compensatie overbeschermd wordt, roept dan mogelijk gevoelens van afwijzing bij vader op (Rensen, 1990). Iets vergelijkbaars speelt wellicht bij de pester die met harde hand opgevoed is en die het fysiek of emotioneel zwakkere kind afwijst door hem of haar te pesten. Binnen de socialisatietheorie kan dergelijk gedrag wellicht gezien worden als impliciete sociale controle, waarin de pester het zwakke gedrag van de gepeste afkeurt en waarin de pester zijn waarden en normen op de gepeste probeert over te dragen (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Een ander voorbeeld is dat kinderen die moeilijk gedrag vertonen of gehandicapt zijn een groter risico lopen om mishandeld of misbruikt te worden (idem). Net als bij pesten roept het gedrag, de afwijkingen en/of de beperkingen van deze kinderen frustraties bij anderen op wat mogelijk tot agressie jegens deze kinderen leidt (pesten en kindermishandeling).

Verder spelen bij kindermishandeling vaak ook dezelfde externe en interne omgevingsfactoren een rol als bij pesten. Zo dragen bijvoorbeeld "slechte" buurten en wijken bij aan het gebruik van geweld, op school (pesten) maar ook thuis (kindermishandeling). Ook gaan de vijf factoren in de opvoeding, die volgens Olweus (1992) het risico op het later gebruiken van geweld door het kind verhogen, vaak gepaard met allerlei vormen van kindermishandeling en kan het verstoorde evenwicht wat volgens Van der Meer (2000) een oorzaak van geweld op school is, ook binnen het gezin voor het ontstaan van een gewelddadig klimaat zorgen.

Dezelfde ernstige gevolgen

Een overeenkomst is dat kinderen, zowel bij pesten als bij kindermishandeling, ernstig in hun cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling bedreigd worden. Bij het bespreken van de gevolgen van pesten heb ik reeds genoemd dat de gevolgen vergelijkbaar zijn met de gevolgen van kindermishandeling (Van der Meer, 2002; Fekkes, 2005). Als kinderen langdurig gepest worden heeft dit, net als bij kindermishandeling, een blijvende invloed op hun persoonlijkheidsstructuur (Van der Meer, 1991; De Meyer, Heurckmans & Vanbilloen, 1995). Naast allerlei ernstige gevolgen voor de cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling, lopen deze kinderen ook het risico een problematische interactiestijl en agressieve persoonlijkheidsstructuur te ontwikkelen (Van der Meer, 1991). Het kind leert, door pesten én door kindermishandeling, dat het gebruiken van geweld normaal is en dat machtsmisbruik geoorloofd is. Anders gezegd, het kind leert niet of onvoldoende dat er ook andere geweldloze manieren van opvoeding en omgang met elkaar zijn. Vanuit Langeveld's optiek schiet de opvoeder als middel en voorbeeld in de opvoeding hierin duidelijk te kort (1989) en ook vanuit de socialisatietheorie worden hiermee duidelijk de verkeerde waarden en normen overgedragen (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Daarnaast worden aan alle direct betrokkenen duidelijke rollen toebedeeld met duidelijke rolverwachtingen (dader, slachtoffer, agressor, zondebok, et cetera) die erg hardnekkig kunnen zijn en zich vaak moeilijk laten veranderen (Hoeksema & Van der Werf, 2004).

Het kind zal een dergelijk negatief en agressief gedragspatroon (pesten, mishandelen) kopiëren en later in tal van situaties in zijn eigen leven gaan gebruiken, bijvoorbeeld in de opvoeding aan zijn of haar eigen kinderen. Het is wellicht deze overdracht die er voor gezorgd heeft dat Görtzen (1984) de opvoeding zelf al een vorm van kindermishandeling is gaan zien, hoewel ik mij afvraag in hoeverre zijn opvattingen nog van deze tijd zijn. Het gebruik van lijfstraffen en het geoorloofd vinden geweld in de opvoeding te gebruiken is lang niet meer de heersende opvatting onder ouders. De spreuk "wie niet horen wil, moet maar voelen", die hij min of meer als bewijs aanvoert voor het typeren van opvoeding als kindermishandeling, is in veel gevallen slechts nog maar een gezegde.

Dezelfde psychologische mechanismen

Bij het bespreken van de psychologische mechanismen kwam reeds naar voren dat deze ook bij kindermishandeling spelen. Sterker nog, de samenzwering om te zwijgen is afkomstig uit de literatuur over kindermishandeling (the conspiracy of silence) en speelt bij kindermishandeling vaak een grote rol. Dit psychologisch mechanisme is duidelijk een vorm van sociale controle zoals dit binnen de socialisatietheorie gedefinieerd wordt (Hoeksema & Van der Werf, 2004). Van de ene kant zorgt het er voor dat niemand binnen het gezin zijn mond voorbij praat. Het fungeert dus als een soort van sociale controle binnen het gezin, om te voorkomen dat de balans en vastliggende relaties en rollen binnen het gezin van buitenaf verstoord worden. Van de andere kant zorgt de controlerende werking van het ideaal van een "gelukkig gezin" er ook voor dat men aan de buitenkant een ogenschijnlijk gelukkig gezin probeert te zijn. Ook om die reden is het goed om te zwijgen over wat er zich binnen in het gezin afspeelt.

Ook het zondebokfenomeen is een psychologisch mechanisme dat bij kindermishandeling een rol speelt. Vaak zijn de frustraties bij de ouder die uiteindelijk tot de kindermishandeling leiden niet veroorzaakt door of toe te schrijven aan het gedrag van het kind. Echter, de ouder zoekt binnen het gezin een gemakkelijk slachtoffer om zijn agressie te kunnen uiten. Vaak is dit, net als bij pesten, het zwakke, drukke, vervelende, of anderszins opvallende kind in het gezin.

Wat betreft het derde psychologische mechanisme (het slachtoffer de schuld geven) is het aannemelijk en logisch dat ook dit mechanisme bij kindermishandeling een rol speelt. Alle partijen, zowel de dader, de andere ouder als het kind, zullen de kindermishandeling proberen te rechtvaardigen door de schuld bij het (gedrag van het) kind te leggen, om zodoende binnen de maatschappelijk geldende waarden en normen te kunnen leven.

WAAROM IS PESTEN KINDERMISHANDELING?

We hebben in de vorige paragraaf een aantal overeenkomsten gezien tussen pesten en kindermishandeling. Deze overeenkomsten laten u zien in welke hoge mate pesten en kindermishandeling overeenkomen, maar geven nog geen afdoende argumentatie om te stellen dat pesten daadwerkelijk kindermishandeling *is*. In deze paragraaf zal ik duidelijk maken waarom pesten naar mijn mening gezien moet worden als kindermishandeling. Of anders gezegd, waarom pesten niet anders gezien *kán* worden dan kindermishandeling.

Op de eerste plaats moeten we verwaarlozing definiëren als de negatieve consequenties van een tekortschietend ouderschap (Rensen, 1990). Daarnaast stellen Baeten & Willems (2004) dat ouders die: (a) niet in staat of bereid zijn hun kind fysieke en

psychische veiligheid en geborgenheid te bieden, (b) niet in staat of bereid zijn zich te bekommeren over de socialisering van het kind, (c) niet in staat of bereid zijn om te waken over de mate van acceptatie, respect en positieve bejegening van hun kind door anderen en (d) niet in staat of bereid zijn er op toe te zien dat hun kind regelmatig naar school gaat, in feite hun kind emotioneel, normatief of educatief mishandelen en/of verwaarlozen. Als ouders hun kind blootstellen aan of (laten) betrekken bij illegale activiteiten of andere handelingen die delinquentie of antisociaal gedrag bij het kind uitlokken of bevorderen, dan is er sprake van emotionele en normatieve mishandeling en/of verwaarlozing (idem). Bij pesten gebeurt precies dat wat onder andere Rensen (1990) en Baeten & Willems (2004) onder mishandeling en verwaarlozing scharen.

Als een kind gepest worden hebben wij, de ouders maar ook de maatschappij, gefaald in het beschermen van het kind. We schieten tekort in het ouderschap. We hebben gefaald in het waarborgen van een zo gunstig mogelijke ontwikkeling van het kind en het beschermen tegen factoren die deze zo gunstig mogelijke ontwikkeling (kunnen) belemmeren. In feite zijn we zelf, als maatschappij maar misschien meer als ouders, verantwoordelijk voor de risicovolle opvoedingssituatie die ontstaat dankzij pesten, waardoor het kind in zijn ontwikkeling bedreigd wordt en niet de 'good enough' opvoeding krijgt die het verdient (Hermanns, Öry & Schrijvers, 2005). Mogelijk dat we hierin onze capaciteiten als ouders (beschermers) overschatten (Pols, Miedema & Levering, 1997), maar dat neemt niet weg dat we het wel zo goed en kwaad als het kan moeten proberen. Daarbij is niet gezegd dat deze bescherming per sé of uitsluitend door ouders gegeven moet of kan worden. Als volwassenen zijn we naar mijn idee allemaal verantwoordelijk voor het bieden van bescherming aan ónze kinderen.

Verder vind ik de opmerking die Görtzen (1984) maakt over dat een toename van kennis in de pedagogische wetenschap niet altijd vooruitgang hoeft te betekenen treffend, maar betekent dit naar mijn mening nog altijd geen vrijbrief om dan maar te vertrouwen op de natuurlijke ontwikkeling van het kind, mogelijk zelfs ten koste van zijn potentiële ontwikkeling. Niet alleen de pedagogische wetenschap is namelijk "vooruit" gegaan, ook die zogenaamde natuurlijke ontwikkeling van het kind verloopt tegenwoordig, met bijvoorbeeld de komst van nieuwe communicatiemiddelen (zoals het Internet), heel anders dan 20-30 jaar geleden. Daar waar 20-30 jaar geleden die natuurlijke ontwikkeling plaatsvond in een eigen, relatief beschermde en afgeschermd, kinderwereld, vindt zij nu meer en meer plaats in een volwassen wereld, met al zijn complexiteit en pedagogisch gezien ongunstige en ongewenste factoren. De goedheid van de natuurlijke ontwikkeling is naar mijn mening nu niet meer zo vanzelfsprekend als vroeger. De gevaren van toen zijn niet meer de gevaren van nu en met de toenemende globalisering en modernisering kunnen we ons niet meer verschuilen achter de "noodzaak" van en het "recht" op een zogenaamde natuurlijke ontwikkeling. Zeker niet als we gefaald hebben het kind te beschermen tegen pedagogisch gezien ongunstige factoren die we zelf gecreëerd hebben en die hem in zijn (natuurlijke) ontwikkeling ernstig belemmerd hebben.

Als een kind gepest wordt zijn ouders en andere volwassenen niet in staat of bereid geweest het kind de nodige fysieke en psychische veiligheid te bieden. Men heeft niet willen of kunnen waken over de mate waarin hun kind geaccepteerd en gerespecteerd wordt in de groep en op school. Men heeft er niet op toegezien of willen toezien dat het kind in de meest optimale omstandigheden kan leren. En misschien heeft men zelfs het kind niet kunnen beschermen tegen het (moeten) plegen van strafbare feiten. We hebben aan een aantal belangrijke eigenschappen van goede opvoeding volgens Langeveld's opvattingen (1989) niet of nauwelijks voldaan.

Bovengenoemde argumentatie is voor mij dé reden om pesten als kindermishandeling te beschouwen. Niet zo zeer vanuit het perspectief van de dader (de pester die de gepeste *mishandelt*, gelet op de overeenkomsten tussen pesten en kindermishandeling), maar vanuit het perspectief van de maatschappij (de volwassenen die falen in de bescherming van het kind). Of anders gezegd, vanuit het zogenaamde zorgperspectief, waarin de afhankelijkheid en de kwetsbaarheid van het kind ouders verplicht om voor het kind te zorgen. Waarin we overeengekomen zijn dat we het kind zien als iemand die afhankelijk is en bescherming behoeft (Takes, 2006). Het falen in het bieden van deze bescherming maakt dat we pesten móeten zien als kindermishandeling.

CONCLUSIES

Pesten is niet *min of meer gelijk* aan kindermishandeling, pesten *is* kindermishandeling, zo stelde ik in de inleiding van mijn betoog. In de voorgaande paragrafen hebben we gezien dat pesten grote overeenkomsten vertoont met kindermishandeling. Zo komen de hoofdkenmerken van pesten, namelijk de agressie gericht op een ander, het systematische en langdurige karakter en de machtsongelijkheid tussen pester en gepeste, grotendeels overeen met de definitie van kindermishandeling.

Verder blijkt dat de oorzaken en gevolgen van pesten en kindermishandeling voor een groot gedeelte overeenkomen. Pesten is net als kindermishandeling een vorm van agressie. Een vorm van agressie dat vaak geuit wordt vanuit een frustratie bij de dader en dat vaak gericht is op een emotioneel of fysiek zwakkere persoon waarover de dader een zekere macht heeft. Daarnaast ontstaat pesten, net als kindermishandeling, vaak onder invloed van bepaalde persoonlijkheidskenmerken en ongunstige omgevingsomstandigheden. Factoren zoals het opgroeien met een hoge mate van agressie of het hebben van een gedragsstoornis vergroten zowel het risico om te pesten (of mishandelen) als het risico om gepest (of mishandeld) te worden. Tot slot zijn ook de gevolgen van pesten vergelijkbaar met de gevolgen van kindermishandeling (Van der Meer, 2002; Fekkes, 2005). Zowel bij pesten als bij kindermishandeling worden kinderen ernstig in hun cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling bedreigd.

Naast allerlei overeenkomsten tussen pesten en kindermishandeling, is pesten ook vanuit een heel ander perspectief gezien kindermishandeling, namelijk vanuit het zorgperspectief (Takes, 2006). Niet zo zeer vanuit het perspectief van de dader (de pester die de gepeste *mishandeld*, gelet op de overeenkomsten tussen pesten en kindermishandeling), maar meer vanuit het perspectief van de maatschappij (de volwassenen die falen in de bescherming van het kind), het zogenaamde zorgperspectief, moeten we pesten als kindermishandeling beschouwen. Vanuit dit perspectief is het kind namelijk afhankelijk en kwetsbaar en zijn ouders verplicht om voor het kind te zorgen en hem of haar bescherming te bieden.

Als een kind gepest wordt, hebben we in meer of mindere mate in onze plicht om het kind te beschermen gefaald. We hebben gefaald in het kind de nodige fysieke en psychische veiligheid te bieden. We hebben niet voldoende gewaakt over de mate waarin het kind geaccepteerd en gerespecteerd wordt in de groep en op school. We hebben er niet of onvoldoende op toegezien dat het kind in de meest optimale omstandigheden kan leren. We hebben zelfs misschien verzuimd het kind te beschermen tegen het (moeten) plegen van strafbare feiten. We hebben gefaald in het scheppen van de juiste condities waarin het kind zich optimaal kan ontwikkelen. En dát is voor mij *dé* reden om pesten als kindermishandeling te beschouwen.

LITERATUUR

- Baeten, M., & Hest, J. van (2002). *Kinderen en ingrijpende situaties: Pesten*. Hilversum: Kwintessens.
- Baeten, P., & Willems, J. (2004). *De maat van kindermishandeling*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Beemen, L. van (2001). *Ontwikkelingspsychologie*. (2^e druk) Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Deboutte & Schelstraete (2000). *Pesten, wat is het, wat doe je eraan?* Mechelen: Bakermat uitgevers.
- Dugteren, T. van (2004). *Pesten*. Houten: MOM boeken.
- Fekkes, M. (2005). *Bullying among elementary school children*. [Online] Beschikbaar: <http://www.lumc.nl/4030/samenvattingen/200506/fekkes.html> [15 maart 2008]
- Görtzen, R. (1984). *Weg met de opvoeding*. Meppel: Uitgeverij Boom.
- Hermans, J., Öry, F. & Schrijvers, G. (2005) *Helpen bij opgroeien en opvoeden: eerder, sneller en beter. Een advies over vroegtijdige signalering en interventies bij opvoed- en opgroei problemen*. Utrecht: UMC. [Online] Beschikbaar: http://www.vng.nl/Documents/Extranet/Sez/ZWS/Helpen_bij_opgroeien_en_opvoeden-Inventgroep-september-2005.pdf [15 maart 2008].
- Hoeksema, K., & Van der Werf, S. (2004). *Sociologie voor de praktijk*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Junger-Tas, J., & Van Kesteren, J. (1999). *Bullying and delinquency in a Dutch school population*. Leiden: E.M. Meijers Instituut.
- Langeveld, M. (1989). *Beknopte theoretische pedagogiek*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Meyer, A. de, Heurckmans, N., & Vanbilloen, E. (1995). *Pesten: Een preventiepakket voor het onderwijs*. (3^e druk) Leuven: Uitgeverij Acco.
- Meer, B. van der (1991). Pesten op school. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 30, 337-347.
- Meer, B. van der (2000). *School en geweld. Oorzaken en aanpak*. Assen: Van Gorcum.
- Meer, B. van der (2002). *Kinderen en pesten*. Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers.
- Meer, B. van der (n.d.). *Pesten: Website voor Nederland en Vlaanderen*. [Online] Beschikbaar: <http://www.pestent.net> [15 maart 2008].
- Mooij, T. (1992). *Pesten in het onderwijs*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale wetenschappen.
- Olweus, D. (1992). *Treiteren op school*. Amersfoort: College uitgevers.
- Expertisecentrum Kindermishandeling (n.d.). *Kindermishandeling*. [Online] Beschikbaar: <http://www.nji.nl/smartsite.dws?id=103036&page=103058> [15 maart 2008]
- Pols, W., Miedema, S., & Levering, B. (1997). *Opvoeding zoals het is*. Leuven: Uitgeverij Acco.
- Rensen, B. (1990). *Kindermishandeling: Voor het leven beschadigd*. Utrecht: A.W. Bruna Uitgevers.
- Takes, F. (2006). *Het recht te weten. "Het belang van het kind" in het debat over gametendonatie*. Wageningen: Ponsen & Looijen.
- Wolzak, A. (2001) *Kindermishandeling. Signaleren en handelen* (3^e druk) Utrecht: NIZW Uitgeverij.